

Modern Türklük Araştırmaları Dergisi

Cilt 3, Sayı 4 (Aralık 2006)

Mak. #59, ss. 111-129

Telif Hakkı © Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Doğu Türk Yazı Dili ve Edebiyatı Araştırmaları VI: Doğu Türk Yazı Dili Alanına Ait Bir Tıp Metni

Önal Kaya

Ankara Üniversitesi (Ankara)

ÖZET

Çağatay Türkçesinin son dönemine ait olan *Risāle-i Tıb* adlı eser, A 275 (643 ç) numaralı, A. M. Muginov Kataloğu'nda 131. sayfada 227 sıra numarada kayıtlı bir el yazmasının 4b-91a varakları arasında yer alır. XIX. yüzyılda istinsah edilmiştir. Türk tıp tarihi ve Türk dili tarihi açısından önemlidir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Çağatay Türkçesi, Çağdaş Uygur Türkçesi, *Risāle-i Tıb*, *Tıbb-ı Yusufi*, Türk tıp tarihi

ABSTRACT

Risāle-i Tıb which belongs to the last period of Chagatai written language is located in A 275 (643 ç) numbering A. M. Muginov Catalog in a hand writing leaves between 4b-91a registering in page 131, number 227. It has been copied in nineteenth century. It is important for Turkish medical history and history of Turkish language.

KEY WORDS

Chagatai Turkish, Modern Uighur Turkish, *Risāle-i Tıb*, *Tıbb-ı Yusufi*, Turkish medical history

1. Eski Tıp İlimi İle İlgili Çalışmalar

Türk dili ile yazılı eserler içerisinde önemli bir yere sahip olan tıp metinleri üzerinde bazı çalışmalar yapılmıştır. Bunlar arasında, Eski Anadolu ve Osmanlı döneminde yazılmış olan tıpla ilgili eserler üzerinde bilim adamları tarafından azımsanamayacak kadar çok araştırmalar yapılmıştır. Eski tıp ilmi üzerine yapılan araştırmalar ile ilgili

olarak, metin yayınları (Adıvar 1970; Argunşah 1999; Canpolat 1973; Erdağı 2001; Hatiboğlu (Kılıcoğlu) 1956; Kâhya-Erdemir 2000; Önler 1990b; Uzel 1991, 1992; metinlere ait tıp terimleri veya sözlük yayınları (Kâhya 1978; Önler 1987, 1999; Unat-İhsanoğlu-Vural 2004); metinlerde geçen bitki adlarıyla ilgili yayınlar sayılabilir (Baytop 1997; Önler 1986, 1988; Önler 1990a).

Osman Fikri Sertkaya, 1989 yılında, "Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi"nde, sunduğu "Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış" adlı bildirisinde Eski Uygur Türkçesi tıp metinleri üzerine yapılan çalışmalar hakkında geniş bilgiler vermiştir (1997: 349-359). Uygurlara ait en eski tıp metinleri üzerinde ilk araştırmalar 1930 ve 1932 yıllarında Reşit Rahmeti Arat tarafından yapılmıştır. Bu çalışmayı, Reşit Rahmeti Arat (Arat 1930), Süheyl Ünver (1936), Annemarie von Gabain (1988) ve başka bilim adamlarının yayınları takip etmiştir.

1936 yılında H. W. Bailey de Uygur Türkçesindeki tıpla ilgili bitki isimleri üzerine bir çalışma yapmıştır (Sertkaya 1997: 353).

Aslan Terzioğlu, Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi'ne sunduğu "Yeni Kaynaklar Işığında Karahanlı Hastane ve Tıp Tarihine Bir Bakış" adlı bildirisinde, Karahanlıların İslâmiyet'i kabulü sırasındaki hakanı Tamgaç Buğra Karahan Ebu İshak İbrahim ibn Nasr'ın Semerkant'ta yaptırdığı medrese ve hastaneye ait, Hicri 458 / Milâdî 1065-66 tarihini taşıyan en eski Türk-İslâm hastane vakfiyesi üzerinde durmuş, "Semerkand'da bu hastahanedен önce tesis edilmiş Nimek Bimaristanı isimli başka bir hastahanedен bahsedilmesi, 1037'de İbn Sînâ'nın ölümünden hemen sonra Semerkand'da Karahanlılar döneminde tıbbın Türkistan'da parlak bir devir yaşadığını" ifade etmiştir (Terzioğlu 1997: 359). Ayrıca bu vakfiyelerin "tıp tarihi, arkeoloji ve hastahane tarihi açısından değerlendirildiklerinde, bunların gerek yapı gerekse organizasyon bakımından Uygur, Selçuk ve hatta Osmanlı hastahaneleri ile paralellikler arzettikleri"ni ileri sürmüştür (Terzioğlu 1997: 365).

Hatice Tören ve M. Bedizel Zülfikar-Aydın'ın, 18-20 Eylül 1996 tarihinde İstanbul'da yapılan IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nde sundukları "Çağatayca Bir Tıp Kitabı" adlı bildiride, İstanbul Belediyesi Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet Kitapları arasında K.490 numarada kayıtlı her sayfada 15 satır olmak üzere, ta'lik yazı ile yazılmış, 67 varak hacminde "Tıbb-ı Yusufi, Tabiblik Kitabı" adlı eseri tanıtmışlardır. Burada, yaptıkları araştırmalarda Doğu Türkçesini içeren kataloglarda az sayıda tıp metninin bulunduğunu, hatta İstanbul Kütüphanelerinde, tanıttıkları eserin dışında Çağatayca kaleme alınmış başka bir tıp eserine rastlamadıklarını ifade etmişlerdir. Yazarı, yazılış tarihi, müstensih ve istinsah tarihi belli olmayan eserin klasik Çağatayca dil ve imlâ özellikleri taşıması nedeniyle 17. yüzyıl sonu ve devamı yıllara ait olduğunu belirtmişlerdir (Tören-Zülfikar Aydın 1996: 1).

Biz, A. M. Muginov'un "SSSR Bilimler Akademisi Asya Halkları Enstitüsü,

Uygurca El Yazmalar Kataloğu'nda (1962) B 888 (679d), B 889 (679e) ve A 275 (643 ç) numaralarda kayıtlı üç ayrı el yazması tıp metni tespit ettik.

Bunlardan birincisi, B 888 (679d) numaralı, A. M. Muginov Kataloğu'nda 182. sayfa, 346 sıra numarasında "Tıb Kitābı" adıyla kayıtlıdır. Burada verilen bilgilere göre el yazması, 25x15, metin 21x12 cm ebadında, her sayfada 12 satır olup 54 varaktan ibarettir. Genellikle, jinekolojiyle ilgili tıbbî metinler yer almaktadır. XIX. yüzyılda Doğu Türkistan'da istinsah edilmiş olup yazarı, müstensihî hakkında bilgi yoktur.

İkincisi, B 889 (679e) numaralı, A. M. Muginov Kataloğu'nda 174. sayfada 334 sıra numarada "Cāmi' u'l-Ḥikmet" adıyla kayıtlı olup el yazması 23x14,5, metin ise 17x8,5 cm ebadında, her sayfada 11 satır olmak üzere 118 varaktan ibaret farklı konularla ilgili tıbbî metinleri ihtiva etmektedir. K. Zaleman'da (Mel. As., XI, 56, No: 18) bu yazma "Risālāt-ı fī'ṭ-Ṭıb" adıyla kayıtlıdır.

El yazmasınının 3a-90b varakları arasında, Molla ' Ayıd ibn-i Molla áarīb tarafından yazılan ve H. 1231/ M. 1815-16 yılında (90b/8) Doğu Türkistan'da istinsah edilen "Cāmi' u'l-Ḥikmet" adlı bir eser bulunmaktadır. Eserin baş tarafı eksiktir.

90b-118b varakları arasında başı ve sonu eksik başka bir eser tıp metni bulunmaktadır.

Üçüncüsü ise, A 275 (643 ç) numaralı, A. M. Muginov Kataloğu'nda 131. sayfada 227 sıra numaralı, 19x13 el yazması, metin kısmı 13x8 ebadında, 148 varaktan ibaret, her sayfada 11-13 satır bulunan bir el yazması vardır. XIX. yüzyılda istinsah edilmiştir. Eser, K. Zaleman listesinde 263, No: 67 numarada "Fāl-nāme" adıyla kayıtlıdır.

El yazmasınının 4b-91a varakları arasında [Risāle-i Ṭıb], 92b-148b varakları arasında ise "Fāl-nāme" bulunmaktadır (Muginov 1962: 131)

2. Risāle-i Ṭıb

Çalışmamızın konusu, yazmanının 4b-91a varakları arasında yer alan Risāle-i Ṭıb adlı eserdir. Eserin yazarı, müstensihî, telif ve istinsah tarihi hakkında bilgi bulunmamakta ve her sayfada 11 satır yer almaktadır.

Eserin ilk sayfası:

(4b 1) bi'smi'llāhī'r-raḥmānī'r-raḥīm (2) el-ḥamdü li'llāhī rabbi'l-'ālemin ve'l-'ākıbetü li'l-müttakīn ve's-şalātu (3) ve's-selāmu 'alā resūlihi Muḥammedin ve ālihi ve aşḫābihi ecma'in (4) **ammā ba'd** bilgil ve āgāh bolgil kim kimerse'i ornıdın (5) kōpğanda ağız açığı bolsa şafrānıñ ziyādeligidin (6) turur savuq açığı nemeselerge meyl kılmağ kerek (7) ve eger tatlığ bolsa kan ziyādeligidin turur karnı (8) kem kılmağ kerek ve eger ağız türş bolsa sevdā gālib- (9) -lıkıdın turur ve yağlığ nemeselerge meyl kılmağ kerek (10) eger ağız şūr bolsa balğamdın turur ısığ ve kuruğ (5a 1) nemeselerge meyl kılmağ kerek ...

Eserin son sayfası:

(91a 1) maḥmūdeni köhne latağa yörgep bihiniñ (2) arasığa alıp bihini ḥamirniñ arasığa (3) alıp yā almanıñ arasığa alıp (4) külge kömgey eger ḥamir fişkan bolsa (5) maḥmūde fişkandır mücerrebdür (6) tatlıg enärniñ suyını bir çoñg (7) fiyāleğa alıp gül-āb ikki qaşuq şırhışt (8) ikki miskāl fulūs-ı hıyār-şenber beş miskāl (9) kendir-i deryāyi қоşup žarek қlğay mücerrebāt (10) va'llāhu a'lemü bî's-şavāb

2.1. Risāle-i Tıb'da Yer Alan Konular

Eserde Allah'a hamd ü sena ve Hazret-i Muhammed'e salat u selamdan sonra yer alan konular, kısa başlıklar aşağıda gösterilmiştir:

- (4b-5a) kimerse 'i ornudın qopğanda ağız açıq bolsa şafrāniñ ziyādelikidin turur ... ve eger tatlıg bolsa qan ziyādeligidin turur ... ve eger ağız tırş bolsa sevdā ḡāliblıqıdın turur ... eger ağız şūr bolsa balğamdın turur ... ve eger ağız nā-ḥoş bolsa delil qılır kim tende ' illetler bolğay "bir kimse yerinden kalktığı zaman ağız acı olsa safra fazlalığındandır ... , ve eğer tatlı olsa kan fazlalığındandır ... , ve eğer ağız ekşi olsa sevdā fazlalığındandır ... , eğer ağız tuzlu olsa balgamdandır ... , ve eğer ağız nahoş olsa tende bir hastalığın olmasına delildir";
- (5a-5b) ol ağırki kim kündüz ziyāde bolsa quruğ ısığ turur eger kiçe ziyāde bolsa höl savuq turur ... eger bimar qan ziyādelikidin bolsa tırş nemerselemini yigeli arzū qılır eger şafrādın bimar bolsa sunı tola içer ve hem ḥuşk nemerselemini ḥ'āhlar eger sevdādın bolsa tatlıg ve yağlıq nemerselemini ḥ'āhlar eger bimar balğamdın <bolsa> şūr bi-meze nemerselemini ḥ'āhlar "Hastalık gündüz fazlalaşsa kuru ve sıcaktr eğer gece fazlalaşsa yaş ve soğuktur ... eğer hasta kan fazlalığından olsa ekşi şeyleri yemeyi arzular. Eğer safradan hasta olsa çok su içer kuru şeyleri ister. Eğer sevdadan olsa tatlı ve yağlı şeyleri ister. Eğer hasta balgamdan olsa ekşi şeyleri ister";
- (5b-6a) tendrüstlükğa ağırki bolmaqğa alta nemerse sebebdür "sağlıklı veya hasta olmanın altı sebebinden";
- (6a-6b) ' anāşır-ı erba' adın dört ḥilū peydā bolur safrā ve sevdā balğam qan "dört unsurdan dört ḥilt peydā olur: Safra, sevdā, balğam ve kan";
- (6b-7b) ol ' illetler ki şafrādın<dur> ... ol ' illetler ki sevdādındır ... ol ' illetler ki balğamdın peydā bolur ... bu ' illetler ki qan ḡāliblıqıdın peydā bolur "safradan, sevdadan, balgamdan ve kandan meydana gelen hastalıklar";
- (7b-9a) eger şafrāni süst qılayın diseñg ... eger sevdāni süst qılayın diseñg ... eger balğamnı ber-ūaraf qılay diseñg ... eger qan şāf qılay diseñg "dört ḥilt ortadan kaldırmının çareleri, ilaçları";

- (9b-10a) tamur tutmaḡnıḡ beyanı “damar tutmanın beyanı”;
- (9b-10a) ademiniḡ tenide tort nemersedin ḡubraḡ nemerse yoḡdur evvel ḡan ikinci safrā üçüncü balḡam törtüncü sevdā: ḡab‘ı ... , rengi ... omı ... mezesi “insanın vücudunda kan, safra, balḡam ve sevdadan daha güzel bir şey yoktur. Birinci kan, ikinci safra, üçüncü balḡam, dördüncü sevdā. Bunların tabiatı, rengi, yeri, mezzesi “lezzet, tat”
- ile ilgili bilgiler verilmektedir. Bu bilgilerden sonra,
- (10a-12a) dānisten-i ḡārūh ya‘nī piṡābī tonumaḡlıḡ “idrar bilgisi yani idran tanımlıklık”;
- (12a-12b) ḡaḡar-ı bīmār hā “hastaların tehlikeli durumları”;
- (12b/9-11) ‘ilāc-ı devr-i ser “baş dönmesinin ilacı”;
- (13a/10-13b/9) ‘ilāc-ı derd-i ṡaḡıḡa başnıñ aḡrayḡanını aytur “ṡaḡıḡa hastalığıının ilacı, baş ağrısını bildirir”;
- (13b/9-14b/11) ḡarıḡ-ı siyāh kerden-i müy “saḡı siyaha boyamanın yolu”;
- (14a/9-10) nev‘-i diḡer ḡaṡ ve ṡaḡalrı fat ḡıḡaru ḡara ḡılmaḡnıñ beyanı “diḡer bir tür ḡaṡı ve sakalı ḡabuk ḡıkarmanın siyah yapmanın beyanı”;
- (15a/1) ḡurḡatü‘l-bevl ya‘nī süzek bolḡannıñ ‘ilācı “bel soḡukluḡu yani bel soḡukluḡu olanın ilacı”;
- (16a/4) ‘ilāc-ı dāḡ mücerrebāt-ı Mollā Ḳuṡb eger kimersenin köziniñ her biriḡe dāḡ tüṡse “göze leke, benek düşmesi. Molla Kutb’un ilacı. Eḡer bir kimsenin her iki gözüne de leke düşse”;
- (16a/11 16b/1) be-cihet-i sürfe-i küdekān ya‘nī kiḡiḡ ‘ıyāl yötel bolsa “küçük çocuklardaki öksürük hakkında yani küçük kız öksürük olsa”;
- (16b/6-9) ‘ilāc-ı ‘aṡse-i küdek “çocuḡu hıḡırık tutmanın ilacı”;
- (17a/1) ‘ilāc-ı teṡnegi-i eṡfāl ya‘nī küdekān “küçük çocukların susuzluḡunun ilacı”;
- (17a/11-17b/1) ḡurḡatü‘n-nār ya‘nī sūḡten-i āteṡ kimerse her yeri otda köygen bolsa “ateṡ yanḡı yani ateṡte yanan kimsenin her tarafı ateṡte yanmış olsa” ;
- (19b/8) ‘ilāc-ı sil “veremin ilacı”;
- (20b/6-7) ḡanāzır veremidür ki kiḡiḡ miāl temretkü... “sıraca adı verilen bir ḡıbandır ki küçük demregüye benzer”;
- (21a/3) ‘ilāc-ı derd-i dendān “diṡ hastalığıının ilacı”;
- (21b/3) ez-berāy-ı teng-i nefes üçün “nefes darlığı hakkında”;
- (21b/11-22a/1) ‘ilāc-ı zıḡ-ı nefes “nefes darlığıının ilacı”;

- (22a/7) t̄lā be-cihet-i sūziş-i miyān u dü-şāne ya‘nī bili ikki dalusı köygenniñ nişānesi “beli ve iki omuzu yananın belirtisi hakkında”;
- (23a/11) ‘ilāc-ı zā‘if-i ma‘ide “mide zayıflığının ilacı”;
- (23b/4) ‘ilāc kūdekniñ kırsaqı kabz bolsa “çocuğun kabız olmasının ilacı”;
- (23b/6) kiçig oğlan ishāl bolsa “bebek ishal olsa”;
- (24b/4-7) eger ma‘ide yildin ağrırsa “eğer mide yelden ağrırsa”;
- (25a/3-4) hıç tutkannıñ ‘ilācı “huçkırık tutmanın ilacı”;
- (26a/1-2) kiçig ‘iyāl yötel bolsa ve hiç ‘ilāc bolmasa ve teng-i nefes bolsa köksi tutsa “küçük kız öksürük olsa ve hiç çaresi olmasa ve nefes darlığı olsa göğsü tutsa”;
- (26a/8-9) ez berāy-ı kūlek ya‘nī çiçekniñ devāsı “çiçek hakkında yani çiçeğin devası”;
- (27b/9-11) eger kişi kezik bolsa “eğer kişi tifo-tifüs olsa”;
- (28a/4) eger kişiniñ tabi‘atı kabz bolsa “eğer kişinin tabiatı kabz olsa”;
- (28a/6-9) ‘ilāc eger kişi sarıgılsa kök boyanı soqup ikki koltuqığa mañgılasığa yaqsa hoş-büy bolğay “kişi sararsa kök boyayı dövüp iki koltuğuna, alınına sürse hoş kokulu olacak”;
- (28a/11) ‘ilāc kezik ağrıqıda “tifo tifüs hastalığının ilacında”;
- (28b/8) hābb-ı kıoyanğ “romatizmanın hāpı”;
- (28b/11-26a/1) eger kişiniñ içi bend bolsa “eğer kişinin içi bağlansa”;
- (29a/3) hāyzı gelmeyene ilac “hayzı gelmeyen ilacı”;
- (29a/6) eger kişiğe nāşir yakılgana feydā bolsa “eğer kişiye nasur peyda olsa”;
- (29a/10-11) boğuzda derdi bolsa “boğaz derdi olana”;
- (30b/5-6) ‘ilāc-ı hūn bih-i dendān eger kimersenin tişleriniñ tübidin kıan kelse “diş dibinden kan gelmenin ilacı yani, eğer bir kimsenin dişlerinin dibinden kan gelse”;
- (31a/3-4) kişiniñ tişleriğe kıurut kıirse ağrığan bolsa “kişinin dişlerine kıurt kıirse ve ağrırsa”;
- (31a/6-7) eger kişiniñ tişleriniñ tübi boşasa “eğer kişinin dişlerinin dibi ayrılrsa”;
- (31a/10) ma‘ide ağrıqınıñ devāsı “mide hastalığının devası”;
- (31b/4) susalıqığa dārçin içsün “susuzluğa dārçin içisin”;
- (31b/5) eger kişiniñ kırsaqıda yel tügüliğin bolsa “eğer kişinin karnında yel düğümlemiş olsa”;

- (31b/9-10) ‘ilâc-ı ‘inâķ “boğaz hastalığının ilacı”;
- (33b/3-4) eger kişiniñ tiz ağrıkı bolsa “eğer kişinin dizi ağrısası”;
- (33b/7-8) eger za‘ ifeniñ hayôı turmasa “eğer hasta kadının hayzı durmasası”;
- (33b/9-11) eger samusaķnı koy öti bile kaynatıp endek endek kulaķıģa tamızsa on yıllı sağruğu bolsa hem açılğay “eğer sarmısağı koyun ödüyle kaynatıp yavaş yavaş kulağına damlatsa on yıllık sağrılık bile olsa açılır”;
- (34a/5-6) eger kişi at miñgesini taz başıģa çafsa tüg öngey “eğer kişi at beynini dazlak başına sürse saç çıkar”;
- (34a/7-11) eger za‘ife at tizeğini özige düd birse içideki balası ħ`âh tirig ħ`âh ölüğ bolsa hem tüşkey “eğer hasta kadın at tezeğini yakarak kendine duman verse karnındaki çocuğu ister diri ister ölü olsun düşer” ;
- (34a/7-11) eger kişiniñ koltuğı sasık bolsa “eğer kişinin koltukaltı koksası”;
- (35b/1-3) kezik ađrıkıñın beyanı “Tifo tifüs hastalığının beyanı”;
- (37b/4-8) fař yete ħâkimler aydılar ... miñ bir rencniñ anası şafra turur “yedi hakimler söylediler: ... bin bir hastalığın temeli safradır”;
- (38b/10) ‘ilâc-ı istiskâ-yı laħmi “siroz hastalığının ilacı”
- (39a/5) ‘ilâc-ı istiskâ-yı ħabl “dışarı sarkan göbeğin ilacı”
- (39b/9) ‘ilâc-ı istiskâ-yı tãrbüz “ ? ”
- (42a/3-4-42b/4) istiskâ şafradın ruħubetdin feydâ bolsa ilig ayağları şişkan bolsa “vücutta sıvı toplanması, safradan, rutubetten peyda olsa el ve ayakları şişse”,
- (42b/4) bilgil kim istiskâ üç nev‘ bolur zıķķı ħabli laħmi bularmıñ beyanı “bil ki karında su toplanması üç çeşitir: siroz, göbeğin dışarı sarkması, tüm vücudun şişmesi”;
- (45a/4-5) eger kişiniñ alaķanı ve keř ü pâyı ve iki dalusu köyse “eğer kişinin avucu, el ve ayağı, ve iki omzu yansa”;
- (50b/9-10) ħurķatü’l-bevl “bel soğukluğu”;
- (52a/4) ‘ilâc-ı zükâm ya‘ni ruħubet bođzıģa yâ burmıģa kelgenni aytur “nezlenin ilacı yani rutubetin boğaz ya da buruna gelmesini bildirir”;
- (53b/2) Buķrãħ ħekim aytur eger kimerse nãřur bolsa “Hipokrat hekim der ki: Bir kimse nasur fistül bolsa”;
- (54b/1) eger kişini yılan çafsa “eğer kişiyi yılan soksa”;

- (54b/6-7) def' -i hūn-ı şikem "karından gelen kanı yok etme";
- (54b/9-10) eger kişiniñ kulağı sağruğu bolsa "eğer kişinin kulağı sağır olsa";
- (55a/1-3) eger kişiniñ ma'ide za'if bolsa ta'âm sîngmese "eğer kişinin midesi zayıf olsa ve yemek hazmetmese";
- (55b/3) eger kişi derd-i koyanğ bolsa "eğer kişi romatizma olsa";
- (55b/5-7) bŷy-ı bağal "koltukaltı kokusu";
- (65a/7-8) eger kişi kŷlunc bolsa "eğer kişi kulunc olsa";
- (66b/11) ez-berāy-ı iħrāc-ı şafrā "safrayı giderme hakkında";
- (67b/2) ez-berāy-ı def' -i derd-i ser "baş dönmesini iyileştirme hakkında";
- (69a/5) za'ife hāmile bolmañnıñ beyānu "hasta kadının hamile olması hakkında";
- (69a/8-9) za'ife hayzdın pāk bolğanda şol zamān iri yaqınlık kŷlsa hāmile bolur "hasta kadın hayzdan temizlendiğinde eşi ile birleşse hamile kalır";
- (69a/10) eger za'ifeniñ oñ yanı ağır bolsa "eğer hasta kadının sağ tarafı ağrırsa";
- (69b/3) eger za'ifeniñ közi yoruğandın keyin kezik bolsa "eğer hasta kadının gözü görmeye başladıktan sonra sarılık olsa";
- (70a/3-8) eger za'ifeniñ emcegidin qan gelür bolsa "eğer hasta kadının memelerinden kan gelse";
- (70b/9) qrāniş sersām ya'ni dāmne-i siyāh Türkıde qara kezik dirler "kara sarılık Türkte de kara sarılık derler";
- (73b/1-2) ez-berāy-ı bād-ı kŷluncest "bağırsak yeli hakkındadır";
- (73b/9-10) eger kŷlunc ağrıqı tutqan "eğer bağırsaklarda şiddetli sancısı olan";
- (74b/3) hŷkne-i derd-i kŷluncnıñ beyānıda turur "bağırsak hastalığını temizleme";
- (76a/2-4) eger kişiniñ tişi ağrısa hŷāh yildin hŷāh yana sebebdin "eğer kişinin dişi ister soğuktan ister başka sebeplerden ağrırsa";
- (76a/9-10) kiçig balanıñ süydüğünü közge tartsa yaş aqqan közge menfa'at kŷlur "küçük çocuk sidiğini göze çekse devamlı yaş gelen göze faydalı olur";
- (76b/3) nev' -i diğer benefşeni gül-āb birle şilāye kŷlup közge tartsa qofarğan yelni közdin yaş barurını ber-araf kŷlur "diğer şekli menekşeyi gül suyu ile karıştırıp göze çekse yeli, gözden yaş akmasını ortadan kaldırır";
- (77a/10-11-77b/1) nev' -i diğer yaş aqar közge balıg ötinini za'ifeniñ süti birle hāl kŷlup

- közge tartsa def bolur “diğer şekil yaş akan göze balık ödünü hasta kadının sütüyle karıştırıp göze çekse gider”;
- (79b/2-3) közge aq tüşken bolsa “göze ak düşmüş olsa”;
- (82b/8) veremü’ş-şefe ya’ ni lebniñ şışğanını ayturlar “dudak şışını bildirir”;
- (83b/1-2) seylânü’l-mâ’i mine’l-fehm ya’ ni ağızдын bargannı aytur “ağızdan su gelmesini bildirir”;
- (84a/10-11-84b/1-2) sil ‘ alâmeti oldur kim dâyim ısıtma bile bolur yötele balgam bile yiriñg “irin” kelür balgamniñ yiriñniñ farkı oldur kim yiriñni otğa salıp yıldasa bed-büylük zâhir bolur “verem alameti odur ki devamlı sıtma ile olur. Öksürürken balgamla irin gelir. Balgamla irinin farkı odur ki irini ateşe atıp koklasa kötü koku ortaya çıkar”;
- (84b/7) zâtü’r-ri’ e öfke kafarıp şışğanını aytur “akciğer şışmesinin bildirir”;
- (85b/4) nef sü’ d-dem ya’ ni yötelgende kan kelür “kan tükürme yani öksürürken kan gelir”;
- (86a/3) eger kişiniñ içidin uzun qurut tüşse “eğer kişinin karnından uzun kurt düşse”;
- (86b/4-9) zâtü’ş-sadr ya’ ni sineniñ bir tarafı pehlüğa bir şışuq bolur;
- (87a/4-6) zâtü’l-cenb ve zâtü’r-ri’ e ve zâtü’ş-sadr ve mādde iḥrâc bolmağunça müşhil birgülük imes “zâtü’l-cenb, zâtü’r-ri’ e ve zâtü’ş-sadr ve mādde giderilmeyince mushil verilmez”;
- (87b/5) şifatu’l-küll ya’ ni yürek ağırıkını aytur “yani yürek ağrısını bildirir”;
- (88b/9) eger kişide quruğ yötel bolsa “eğer kişide kuru öksürük olsa”;
- (90b/7) devây ile frengi.

Risâle-i Tıb, Anadolu’da yazılan tıp eserleri gibi düzenli değildir. Her ne kadar eserde bab ve fasl başlıkları bulunsa da düzenli olarak, fihrist, bab ve fasıllar bulunmamaktadır. Metinde konu başlıklarında yer alan Farsça terkipler, bunların Türkçe karşılıklarından sonra konu ile ilgili Farsça birer rubainin yer alması, bu eserin Farsça manzum bir tıp metni veya metinlerinden meydana getirilmiş bir derleme olduğunu göstermektedir.

Eserde bulunan Arapça veya Farsça adların, terimlerin Türkçeleştirildikleri görülür: *dânisten-i qarûh ya’ ni pişâbi tonumağlık* “*dânisten-i qarûh* yani idrarı tanıma (idrar bilgisi)” (10a/9-10), *ilâc-ı şakika başniñ ağırayğanını aytur* “şakika hastalığının ilacı, baş ağrısını bildirir” (13a/10-13b/9); *hurkatü’l-bevl ya’ ni süzek bolğannıñ ‘ilâci* “*hurkatü’l-bevl* yani bel soğukluğu olanın ilacı” (15a/1); *be-cihet-i sürfe-i küdekân ya’ ni kiçig ‘iyâl yötel bolsa* “*be-cihet-i sürfe-i küdekân* yani küçük kız öksürük olsa” (16a/ 11-16b/1); *hurkatü’l-nâr ya’ ni sühten-i âteş kimerse her yeri otda köygen bolsa* “*hurkatü’l-nâr* yani ateşte yanan

kimsenin her tarafı ateşte yanmış olsa"; (17a/11-17b/1); *hanāzīr veremīdür ki kiçig mişl temretkü diydürler* "sıraca adı verilen bir çibandır ki küçük demregüye benzer" (20b/6-7); *tlā be-cihet-i süziş miyān-ı dü-şāne ya'ni bili ikki dalası köygeniñ nişānesi* "tlā be-cihet-i süziş miyān-ı dü-şāne yani beli ve iki omuzu yananın belirtisi hakkında"; (22a/7); *ilāc hūn biḥ-i dendān eger kimerseniñ tişleriniñ tübidin kan kelse* "ilāc hūn biḥ-i dendān, eğer bir kimsenin dış köklerinden kan gelse" (30b/5-6); *hurkatū'l-bevl ya'ni süzek* "hurkatū'l-bevl yani bel soğukluğu olanın ilacı"; (50b/9-10); *asel bi'r-riḥl ya'ni yarım ayak alta riḥl üç ayak bolur* (51b); *ilāc-ı zükām ya'ni ruḥbet boğzığa yā burmığa kelgenmi aytur* "ilāc-ı zükām, yani rutubetin boğaz ya da buruna gelmesini bildirir" (52a/4); *krāniṯis sersām ya'ni dāmne-i siyāh Türkīde kan kezik dirler* "krāniṯis sersām kara sarılık Türkçede kara sarılık derler" (70b/9); *ezilü'l-hımār ya'ni işek tizegini* "ezilü'l-hımār yani eşek tezeğini" (73b/5); *veremü'ş-şefe ya'ni lebniiñ şışğanımı ayturlar* "veremü'ş-şefe, yani dudak şişini bildirir"; (82b/8); *seyelānū'l-mā'ī mine'l-fehm ya'ni ağızdın bargannı aytur* "seyelānū'l-mā'ī mine'l-fehm yani ağızdan su gelmesini bildirir" (83b/1-2).

2.2. Risāle-i Tıbb'da Yer Alan Tabibler ve Eserler

Bu arada aşağıda adları verilen tabiplerden ve eserlerden de alıntılar yapılmıştır. **Cālinūs** hekim aytur (12a/4-8); **Ṭābib-i Buḥārī** aytur (15a/5-6); mücerrebāt-ı **Mollā Kuṭb** 16a/5); **Mollā Kuṭb** aytur (16b/6-9, 48b/8-9, 49a/4); edviyye-i **Mollā Kuṭb** (23a/6); **Ḳānūn-ı Ebū 'Alī** de keltürüpdürler kim (20a/2), **Şeyḫ Ḳānūn**'da aydılar (73a/3); **Mevlānā Zeynū'd-dīn Ṭābib** buyrudı kim (22b/5-6); hükema-yı **Yunānī** ḥazret-i **İskender** üçün terkib kılıpdurlar (27b/1-3); bu edviyyelerini **Serendüplig Seyyid Ḳalender** terkibidin turur (29b/1); yete ḥākimler aydılar **Buḳrāt ḥākim Arisāfūs ḥākim Lokmān ḥākim Cemrāt ḥākim Behrāt ḥākim Berḥayāt ḥākim Zübde'l-Ḳubūr** bular aydılar (37b/4-8); bu edviyyeler **kitāb-ı Ḳarābādīn** turur (38b/4-5); hükemā aydı kim (40a/11); mücerrebāt-ı **Ḥāce Ḳāzī**'din turur (50b/2-3); **Buḳrāt ḥekīm** aytur (53b/2); **Mevlānā Yūsuf** aytıpdurlar (76a/7).

Yukarıda geçen tabip isimlerinden sadece Ṭābib-i Buḥārī, Mollā Kuṭb, Ḳānūn-ı Ebū 'Alī ve Buḳrāt, Tören-Zülfikar-Aydın(1996)'da yer almaktadır.

Yine Tören-Zülfikar-Aydın (1996)'da gösterilen örneklerden bir kaç, bizim çalışmamızda yer alan örneklerle benzerlik göstermektedir. *eger kişiniñ başı kayar bolsa su bisyār içer bolsa veyā ala kanı kızıp köyer bolsa taparı "tabarı" kızır bolsa* (19a/5), krş. Tören-Zülfikar-Aydın 1996:2, el yazması 12b; *balıg yelimini meyde kalıp ıssıg su birle içse sıḥḥat taprıy* (27a/9-11), krş. Tören-Zülfikar-Aydın 1996: 2, el yazması 16a; *eger kişiniñ tabi'atı kabz bolsa* (28a/4), krş. Tören-Zülfikar-Aydın 1996: 2. el yazması 16b; *kursaqıdayel tökülligen bolsa* (1b/5), krş. Tören-Zülfikar-Aydın 1996: 3. el yazması). Tören-Zülfikar-Aydın (1996:2)'de verilen "Amma bilmek gerek kim, bu kitab kesirü'l-hikmet Hazret-i Lokman hakimdin menkul turur (1b)" örneği metnimizde yer almamaktadır.

2.3. Risâle-i Tıbb'ın Dili

Eserde yer alan konu başlıkları, genellikle Farsça, Arapça ve Türkçe'dir. Bunlar sade kelime olarak buldukları gibi, Arapça, Farsça tamlamalar şeklinde de görülmektedirler.

Türkçe veya Türkçe ağırlıklı olanlara örnekler: *tamur tutmaķnıñ beyānu* "damar tutmanın beyanı" (9b-10a); *kaş ve saķalı fat çıkaru kara kalmaķnıñ beyānu* "kaşı ve sakalı çabuk çıkarmanın, siyah yapmanın beyanı"; (14a/9-10); *eger kişiniñ başı kayar bolsa su bisyār içer bolsa veyā alaķanı kızıp köyer bolsa tapanı kızır bolsa* "eğer kişinin başı kayar olsa, çok içse, veya avucu kızıp yanar olsa tabanı kızsın" (19a/5); *kiçig oĝlan ishāl bolsa* "küçük çocuk ishal olsa" (23b/6); *eger ma'ide yildin aĝrısa* "eğer mide yelden ağrırsa" (24b/4-7); *kiçig 'ıyāl yötel bolsa ve hiç 'ilāc bolmasa ve teng-i nefes bolsa köksi tutsa* "küçük kız öksürük olsa ve hiç çaresi olmasa ve nefes darlığı olsa göğsü tutsa" (26a/1-2); *'ilāc eger kişi sarıĝlasa* "ilac eğer kişi kişi sararsa"; (28a/6-9); *boĝuzda derdi bolsa* "boğazda rahatsızlığı olsa" (29a/10-11); *kişiniñ tişleriĝa kurut kirse aĝrıĝan bolsa* "kişinin dişlerine kurt girse ve ağrırsa" (31a/3-4); *eger kişiniñ tişleriniñ tübi boşasa* "eğer kişinin dişlerinin dibi ayrılrsa" (31a/6-7); *eger kişiniñ kursaķada yel töküligen bolsa* "eğer kişinin karnında yel düĝümlenmiş olsa" (31b/5); *eger kişiniñ alaķanı ve kef ü pāyı ve iki dalısı köyse* "eğer kişinin avucu, el ve ayağı, ve iki omzu yansa" (45a/4-5); *eger kişini yılan çafsa* (54b/1); *eger kişiniñ kulaķı saĝruĝu bolsa* "eğer kişinin kulaķı saĝır olsa" (54b/9-10); *eger kişiniñ ma'ide za'if bolsa ta'an siñgimese* "eğer kişinin midesi zayıf olsa yemeĝi hazmetmese" (55a/1-3); *eger kişiniñ tiz aĝrıķı bolsa* "eğer kişinin dizisi ağrırsa" (36b/3-4); *eger kişi at miñgesini taz başıĝa çafsa tüg öngey* "eğer kişi at beynini dazlak başına sürse saç çıkar" (37a/5-6); *za'ife hāmıle bolmaķnıñ beyānu* "hasta kadının hamile olması hakkında" (69a/5); *eger za'ifeniñ emcegidin kan gelür bolsa* "eğer hasta kadının göğsünden kan gelirse" (70a/3-8); *eger kişiniñ tişi aĝrısa* "eğer kişinin dişi ağrırsa" (76a/2-4); *közge aķ tüşken bolsa tülki öfkesini säyede kurutup* "göze ak düşmüş olsa tilki ciĝerini gölgede kurutup" (79b/2-3); *eger kişiniñ içidin uzun kurut tüşse* "eğer kişinin karnından kurt düşse" (86a/3); *eger kişide kuruĝ yötel bolsa* "eğer kişide kuru öksürük olsa" (88b/9).

Farsça tamlama şeklinde olanlara örnekler: *dānisten-i kārūh ya'ni pişābī tonumaĝlık* "dānisten-i kārūh, yani idranı tanımaklık" (10a/9-10); *ħaṭar-ı bīmārḥā* "hastaların tehlikesi" (12a/4-8); *tır iķ-i siyāhı kerdan-i miñy* "saçı siyaha boyamanın yolu" (13b/9-14b/11); *be-cihet-i sürfe-i küdekān ya'ni kiçig 'ıyāl yötel bolsa* "be-cihet-i sürfe-i küdekān, yani küçük çocuklardaki öksürük hakkında yani küçük kız öksürük olsa" (16a/11 -16b/1); *'ilāc-ı aṣe-i küdek* "çocuĝu huçkırık tutmanın ilacı" (16b/6-9); *'ilāc-ı teşneg-i eḫfāl ya'ni küdekān* "'ilāc-ı teşneg-i eḫfāl, yani küçük çocukların susuzluĝunun ilacı" (17a/1); *'ilāc-ı derd-i dendān* "diş hastalıklarının ilacı" (21a/3);

ez-berây-ı teng-i nefes “nefes darlığı hakkında” (21b/3); *tlâ be-cihet-i sūziş miyân u dü-şâne ya ‘ni bili ikki dalusı köygenniñ nişânesi* “tlâ be-cihet-i sūziş miyân u dü-şâne, yani beli ve iki omuzu yananın belirtisi hakkında” (22a/7); *ez-berây-ı iḥrâc-ı şifrâ* “safraı çıkarma hakkında” (66b/11); *ez-berây-ı def‘-i derd-i ser* “baş ağrısını iyileştirme hakkında” (67b/2); *ez-berây-ı bād-ı kıluncest* “kulunç yeli hakkındadır” (73b/1-2); *ez berây-ı külek ya ‘ni çiçekniñ devâsı* “ez berây-ı külek, yani çiçek hakkında” (26a/8-9).

Arapça tamlama şeklinde olanlara örnekler: *hurkatü'l-bevl ya ‘ni süzek bolğannıñ ilâcı* “hurkatü'l-bevl yani bel soğukluğu olanın ilacı” (15a/1) *hurkatü'n-nâr ya ‘ni sūhten-i âteş kimerse her yeri otda köygen bolsa* “hurkatü'n-nâr, yani ateşte yanan kimsenin her tarafı ateşte yanmış olsa” (17a/11- 17b/1); *veremü'ş-şefe ya ‘ni lebnüñ şışğannı ayturlar* “veremü'ş-şefe, dudak şişini bildirir” (82b/8); *seyelânü'l-mâi mine'l-fehm ya ‘ni ağzıdın barğannı aytur* “seyelânü'l-mâ'i mine'l-fehm, yani ağızdan su gelmesini bildirir yani ağızdan gideni bildirir” (83b/1-2); *zâtü'r-ri è öfke kafarıp şışğannı aytur* “zâtü'r-ri'e, akciğer şişmesinin bildirir” (84b/7); *nefsü'd-dem ya ‘ni yötelgende kan kelür* “nefsü'd-dem, yani öksürürken kan gelir” (85b/4); *zâtü'ş-sadr ya ‘ni sîneniñ bir taraf pehlüğa bir şışuk bolur* (86b/4-9) “zâtü'ş-sadr, yani göğsün böğür tarafında şişik olur”; *zâtü'l-cenb ve zâtü'r-riée ve zâtü'ş-sadr* (87a/4-6) “zatülcenb ve zatürre ve zatüssadr”; *şfatu'l-küll ya ‘ni yürek ağrıqını aytur* “yani yürek ağrısını bildirir” (87b/5).

Eserin imlâsı, klasik Çağatay yazı diline ait eserlerde görülen özelliklere sahiptir. Eklerin ayrı yazılması (5b/4) *tendürüst-* (5) *-luḡ-nıñ sebebi*; (5b/6) *cemî' esbâb-ı tendürüst-* (7) *-luḡ-ğa ağrıḡ bolmaḡ-ğa alta nemerse sebebdür*; *eger şşe üstide bolsa ağrıḡ-nıñ kavî-lıḡ-dın bolur* (9a/1-3); *eger ısıḡ-dın ağrıḡan* (12b/2-); *ayaḡ-larını tola uzatıp* (12b/6); *yüreḡi kuvvet-lig bolsa* (12b/8). *yaş oḡlan-nıñ sidüḡi* (12b/11).

İki heceli bazı kelimelerde dar ünlü ile biten ikinci hecesinin genişlediği görülür: *yâ yolbars terésidin* “deri” *yâ kotaz terésidin salsa* (74b/11), *teré* “deri”; *alta* “6” (5b/7; 22a/2, 51b); *yette* “7” (19a, 19b, 37b/4).

İlk hecedeki düz ünlü, ikinci hecede bulunan yuvarlak ünlünün etkisiyle yuvarlaklaşır: *örük* (< *erük*) *yelimi ikki misḡāl öçkü* (< *eçkü*) *müñgüzini köydürüp* (46a/7-8): *örük* < *erük* “erik”, *öçkü* < *eçkü* “keçi”.

Yönelme hâli eki, bazı örneklerde ince ünlü taşıyan kelimelere kalın, kalın ünlü taşıyan kelimelere de ince ünlülü şekliyle geldiği görülür: *han âzîr-i keb üdğa kökkineğa sürtse* (20b/11); *kişiniñ tişleriğa* (31a/3); *bir füyâle sirkeğa* (40b/10); *pâçe rencleriğa* (65b/2).

cerâhatge tañğmaḡ “bağlamak” *kerek* (28b); *kurutluḡ temretküge kıluncge çafsa fâyide kılur* (56a/4-5)

Modern Uygur Türkçesinde kullanılan *alta* “6” (5b/7; 22a/2, 51b); *yette* “7” (19a, 19b, 37b/4), *yigirme* “20” (82b/6) ; *karıḡ* “40” (85b/2) sayıları metrimizde de yer alır.

Modern Uygur Türkçesi söz varlığı içerisinde yer alan *kurut*, *yirik*, *süzek*, *yumğak*, *yötel*, *toğm*, *tahu*, *tohu*, *mejde*, *tohu*, *našta*, *bölek*, *kuyka*, *kezik*, *yasmuk*, *miñge* ve benzeri kelimeler metnimizde de yer almaktadır.

Örnekler:

kurutluk temretküge *kuluncge çafsa fâyide kılur* (56a/4-5), krş. MuYg. **kurutluk** “kurtlu”; *eger kişiniñ bedeni yirik bolsa* (6a/4-5), krş. MUyg. **jirik**. sert, katı”; *hurkatü'l-bevl ya 'ni süzek* (15a/1), krş. MUyg. **süzek** “bel soğukluğu”; *yumğak* “maydanoz”; (16a/6); *be-cihet-i sürfe-i küdekân ya 'ni kiçig 'nyâl yötel bolsa* “küçük çocuklardaki öksürük hakkında yani küçük kız öksürük olsa” (16a/ 11-16b/1), krş. MUyg. **yötel** “bel soğukluğu”; *toğmuñ akını* (17a/7); *toğmuñ akını gül yağı birle hal kılıp toğmuñ kanatını köydürüp mejde kılıp sürtse* “yumurtanın akını gül yağı ile karıştırıp tavuğun kanadını yakıp parçalayıp sürtse” (17b/4-6); *hurkatü'n-nâr ya 'ni sühten-i âteş kimerse her yeri otda köygen bolsa nişesteni tohu yumurtkasınıñ ağı bile* “ateş yanığı yani ateşte yanan kimsenin her tarafı ateşte yanmış olsa nişastayı tavuk yumurtasının akıyla” (17a/11-17b/1) krş. MUyg. *toğmuñ ağı* “yumurta akı”, *tohu~ tohu* “tavuk”; *bir kaşu kığa bir koşuk su koşup naştada içmek gerek* “bir kaşığına bir kaşık su ekleyip kahvaltıda içmek gerek” (21b/10-11) krş. MUyg. **koşuk** “kaşık”, **našta** “kahvaltı”; *her kaysıdın bir miskâl aspağıldın bölek hemesini soğup iligep zift-i rüminüñ suyu birle hamır kılıp ikki dalunuñ arasığa çafınaç gerek* “her birinden bir miskal aspägüldün başka hepsini karıştırıp zift-i rüminin suyuyla hamur edip iki omuzun arasına sürmek gerek” (22b/1), MUyg. **bölek** “başka”; *siñgese ilâci oldur ki ağır kuvvetlig yigendin bolsa meâel harışanıñ veyâ paçeniñ kuykası* “hazımsızlığın ilacı odur ki ağır ve kuvvetli yedikten sonra mesela harışanın derisi ve paçanın derisi” (25b/1-2), Krş. MUyg. **kuyka** “deri, baş derisi”; *eger kişi kezik bolsa beş miskâl nilüfer ikki miskâl ak lâlâe ikki tutam yazğı buğday kepegi ikki tutam kara söğüt yafrağı bir fiyâle sirke* “eğer kişi tifo-tifüs olsa beş miskal nilüfer iki miskal ak lale, iki tutam yaza ait buğday kepeği iki tutam kara söğüt aprağı bir piyale sirke” (27b/9-11), krş. MUyg. **kezik** “tifo, tifüs”; ... *toğrağı bularnu mejde kılıp ve yana yağı bile atala kılıp kâğâzğa alıp cerâhtge tañmaç gerek* “kara kavak bunları parçalayıp ve tekrar yağıyla sulandırıp kağıda alıp yaraya bağlamak gerek” (28b/6-8), krş. MUyg. **toğrağı mejde kıl-**; *yasmuk unu* (30a/ 10), krş. MUyg. **yesmik** “mercimek”; *eger kişi aü miñgesini taz başığa çafsa tüg öngey* “eğer kişi at beynini dazlak başına sürse saç çıkar” 37a/5-6, krş. MUyg. **miñge** “beyin”

Çağatay yazı dilinde görülen b > f değişikliğinin, metnimizde kelime başı, ve ortasında epeyce örneği bulunmaktadır: *saç sahal fat aqarmaç* (7a/10); *fat* titremek (7b/1-2); *nev'-i diğer bir fütün tärbüzeni* (14b/4); *arfa* suyu (16a); *bir tutam arfa yarması* (20a/10); *uynuñ ötini kursağığa çafsa fâyide kılur* (23b); *çiçeği kafarcu klasa* (26b/1-2); *nev'-i diğer tavuşkan öfkesini kurutup yenchip* (26b/5-6); *nev'-i diğer benefşeni gül-âb birle slâyê kılıp közge tartsa kofarğan yelni közdin yaş barurını ber-uaraf kılur* (76b/3); *közniñ kirfigi tüyini* (79b/5).

Sonuç olarak, Risāle-i Tıbb dil özellikleri itibariyle Çağatay yazı dilinin son dönemine ait bir eserdir.

3. Risāle-i Tıbb'dan Örnek

5b

- (4) ...bilgil kim tabiblerge
- (5) çāre'yi yoktur ağırık sebebi ve tendürüst-
- (6) -luknıñ sebebi ni reviş birle sağlay derdge ne
- (7) reviş birle devā kılğay cemī' esbāb-ı tendürüst-
- (8) -lukğa ağırık bolmağğa alta nemerse sebebdür
- (9) evvel su ikinci gızā üçüncü hareket kılmağ törtüncü
- (10) uyku beşinci istifrag ya'ni bir nemerse bedendin
- (11) çıkmak bul gāyet dik nemseler altıncı

6a

- (1) hoş-hāl ve bed-<hāl bol>mağlık faşıl
- (2) bilgil kim 'anāşır-ı erba' adın dört hıl peydā
- (3) bolur şafrā ve sevdā balğam kan bilgil kim şafrā-
- (4) -nıñ mizācı kuruğ ıssıg ot tab'ıyyetlik
- (5) balğamnıñ mizācı savuğ su tab'ıyyetlik kan-
- (6) -nıñ mizācı ıssıg su tab'ıyyetlik her kaçan kim
- (7) uşbu mizāclar birbirige ber-ā-ber bolsa mizācı mu' tedil
- (8) bolur ten-dürüstlükka delil kılur eger biri-
- (9) -dın ziyāde bolsa mizācı muhālif bolur ağırık
- (10) bolmağğa delil kılur faşıl kişiniñ
- (11) mizācını bilmek kerek dört vech birle bolur

6b

- (1) eger kişiniñ bedeni ıssıg bolsa mizācı höl
- (2) ıssıg turur eger kişiniñ bedeni savuğ mizācı
- (3) kuruğ savuğ turur eger kişiniñ bedeni yumşak
- (4) bolsa höl savuğ turur eger kişiniñ bedeni yirik
- (5) bolsa mizācı kuruğ ıssıg turur otra hıl bolsa
- (6) mizācı mu' tedil bolur faşıl ol 'illet-
- (7) ler ki şafrādın<dur> baş ağırık şaşıka bolmağ
- (8) yüziñ yarımı ağrımağ boğzı ağrımağ kurumağ
- (9) beşresi sarıg bolmağ saç şakalınıñ
- (10) uci yarılmağ a'zā süst bolmağ kılunc bolmağ
- (11) tal "dalak" ağrımağ pişāb tutulmak zekeri köymes-

7a

- (1) -lik yan başı ağrımağ ta'âm hazm bolmaslık
- (2) tola susamağlık bu ' illetler hemesi
- (3) safrâdın peyzâ bolur **faşl** ol ' illet
- (4) ler ki sevdâdındur ağzı açığı bed-büy bolmağ
- (5) köz tîre bolmağ tola endîşe-nâk bolmağ perişân
- (6) tüş körmek içi tarık kıılmağ tola sözle-
- (7) -mek köz ağrımağ unutkağ bolmağ bu ' illetler
- (8) hemesi sevdâdın bolur **faşıl** ol ' illetler ki
- (9) balğamdın peydâ bolur ağzıdın kıara su kelmeğ
- (10) sağ sağal fat ağarmağ beden süst
- (11) bolmağ ma' ide ağrımağ kıılunc bolmağ bel ağrımağ

7b

- (1) tiz ağrıkı, yürek ağrıkı fâleñ laqvâ bolmağ kıol
- (2) füt titremek ve istiskâ bolmağ til ağır bolmağ
- (3) közdin yaş revân bolmağ ... dâne bolmağ
- (4) yötel bolmağ şeb-kür bolmağ açığı kegirmek
- (5) tola uykılamağ bu ' illetler ki kıan ğâlib-
- (6) -lıkıdın peydâ bolur beden baş ağrımağ
- (7) boğuz ağrımağ ' atebe ağrımağ tiş ağrımağ
- (8) şişmağlık hafâğân bolmağ pişâne "alın"
- (9) ağrımağ köz ağrıkı bu ' illetler hemesi
- (10) kıan ğâliblikdın bolur **faşıl**
- (11) eğer safrâni süst kıılayın diseñg üç

8a

- (1) açığı enârîñg üç tatlığ enârîñg uruğını
- (2) bir munça gül-âb birle kıoşup şerbet kıılıp
- (3) bir kıçe küñdüz ögzede kıoyup bir mişkal engübîn
- (4) kıoşup üç küñ naştada içse safrâni keser
- (5) **faşl** eğer sevdâni süst kıılay diseñg
- (6) za' ferni engübîn birle kıoşup her küñ naştada
- (7) yise sevdâni ber-ťaraf kıılır açığı nemerselerdin
- (8) cimâ' dın perhiz kıılmağ kerek eđer balğamnı ber-ťaraf
- (9) kıılay diseñg zencebilni kebâbe-i çini seliħa
- (10) bu üçini kıoşup sokıup ħamir kıılıp
- (11) on küñ naştada yise balğamnı ber-ťaraf kıılır

Çevirisi

(5b/4) ... **fasıl** bil ki tabiblere (5) bir çare yoktur. Hastalığın sebebi ve sağlıklı olmanın (6) sebebi hangi yolla sağlanacak. Derde hangi (7) yolla deva kılacak. Sağlıklı ve hastalıklı olmanın sebeplerinin hepsinin altı nedeni. (8) Altı şey sebebidir. (9) Birinci su, ikinci gıda, üçüncü hareket etmek, dördüncü (10) uyku, beşinci istifrağ yani bir şey bedenden (11) çıkmak ve buna benzer şeyler altıncı

(6a/1) iyi ve kötü durumda olmak **fasıl** (2) bil ki dört unsurdan dört hılt ortaya (3) çıkar safra ve sevda balgam kan bil ki safra- (4) -nın mizacı kuru sıcak ateş tabiatlı (5) balgamın mizacı soğuk su tabiatlı kan- (6) -ın mizacı sıcak su tabiatlı. Her ne zaman ki (7) bu mizaclar birbiriyle birlikte olsa mizacı mutedil (8) olur. Sağlıklı olmanın delilidir. Eger birin- (9) -den fazla olsa mizacı muhalif olur. Hastalığa (10) işarettir. **fasıl** Kişinin (11) mizacını bilmek dört şekilde olur.

(6b/1) Eger kişinin bedeni sıcak olsa mizacı yaş (2) sıcaktır. Eger kişinin bedeni soğuk, mizacı (3) kuru soğuktur. Eger kişinin bedeni yumuşak (4) olsa yaş, soğuktur. Eger kişinin bedeni iri (5) olsa mizacı kuru sıcaktır. Orta boy olsa (6) mizacı mutedil olur. **faşıl** O hastalık- (7) -lar ki safradandır: Baş ağrısı, migren olmak, (8) yüzün yarımı ağrımak. Boğazı ağrımak, kurumak. (9) Sivilcesi sarı olmak. Saç sakalın (10) ucu yanılmak. Aza felç olmak. Şiddetli ağrı olmak. (11) Dalak ağrımak. Sidik zoru olmak. Zekeri yanmama.

(7a/1) Yan başı ağrımak; yemek hazm olmama; (2) çok susama. Bu hastalıkların hepsi (3) safradan meydana gelir. **fasıl** O hastalık- (4) -lar ki sevdadandır: Ağzı acı, kötü kokulu olma. (5) Göz kararmak. Çok endişeli olmak. Kötü (6) düş görmek. İçi daralmak. Çok konuş- (7) -mak. Göz ağrımak. Unutkanlık. Bu hastalıkların (8) hepsi sevdadan olur **fasıl** O hastalıklar ki (9) balgamdan peyda olur. Ağzından kara su gelmek. (10) Saç sakal çabuk ağarmak. Beden felç (11) olmak. Mide ağrımak. Şiddetli ağrı. Bel ağrımak.

(7b/1) Diz ağrısı, yürek ağrısı, inme, yüz felci olmak. El (2) ayak titremek ve siroz olmak. Dil ağır olmak. (3) Gözden yaş akmak. ... dane olmak. (4) Öksürmek. Gece körü olmak. Acı acı geçirmek. (5) Çok uyuklamak. Bu hastalıklar ki kan galib- (6) -liğinden peyda olur: Beden, baş ağrımak. (7) Boğaz ağrımak. Atebe ağrımak. Diş ağrımak (8) Şişme ?. Hafakan olmak. Alın (9) ağrımak. Göz ağrısı. Bu hastalıkların hepsi (10) kan galibliğinden olur. **fasıl** (11) Eger safrayı azaltayım dersen üç

(8a/1) ekşi narın, üç tatlı narın tohumunu (2) biraz gül suyu katıp, şerbet yapıp (3) bir gece gündüz çatıda bırakıp, bir miskal bal (4) katıp, üç gün kahvaltıda içse safrayı keser. (5) **fasıl** Eger sevdayı azaltayım dersen, (6) zaferanı bal ile karıştırıp her gün kahvaltıda (7) yese sevdayı ortadan kaldırır. Ekşi şeylerden, (8) cimadan perhiz etmek

gerek. Eger balgamı ortadan 9) kaldırayım dersen, zencefili, Çin biberini, ban ağacı yağını (10) bu üçünü karıştırıp, dövüp, hamur hâline getirip, (11) on gün kahvaltıda yese balgamı yok eder.

Ekler

- (1) [İnstituta Narodov Azii El Yazmaları, No A 275 \(643 ç\) 5b-6a](#)
- (2) [İnstituta Narodov Azii El Yazmaları, No A 275 \(643 ç\) 6b-7a](#)
- (3) [İnstituta Narodov Azii El Yazmaları, No A 275 \(643 ç\) 7b-8a](#)

Kaynaklar

- ADIVAR A. A. (1970) *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ARAT G. R. R. (1930) Zur Heilkunde der Uiguren I. *SBAW*, Berlin, 451-473. -2 levha ile- .
- ARAT G. R. R. (1932) Zur Heilkunde der Uiguren 11. *SBAW*, Berlin, 401-448. -3 levha ile- .
- ARAT G.R.R., W. EBERHARD (1937) Türkische Turfan-Texte VII. *ABAW*, Jahrgang 1936. Berlin.
- ARGUNŞAH M. (1991) 15. Yüzyılda Yazılmış Tuhfe-ı Murâdî İsimli Cevhernâmede Geçen Değerli Taşlarla İlgili Terimler. *Türklük Araştırmaları Dergisi* 1990, Sayı: 6, İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 1-20.
- ARGUNŞAH M. (1999) *Muhammed bin Mahmud-ı Şirvani, Tuhfe-i Muradi (İnceleme-Metin-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.
- BAİLEY H. W. (1953) Medicinal plant names in Uigur Turkish. *Melanges Fuad Köprülü/ Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, 51-56.
- BAYTOP T. (1997) *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.
- CANPOLAT M. (1973) XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri Edviye-i Müfredde. *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Türkojji Dergisi*, 5 (1), Ankara: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını.
- ERDAĞI B. (2001) *Tuhfe-i Mübârizi (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eski Türk Dili Bilim Dalı Doktora Tezi. Ankara.
- GABAİN A. von (1988) *Eski Türkçenin Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 30-31.
- HATİBOĞLU (KILIÇOĞLU) V. (1956) *Cerrahiye-i İlhaniye*. Ankara: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını.
- KÂHYA E. (1978) İki Osmanlıca Metinden Derlenmiş Anatomi ve Fizyoloji Terimleri. *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 233-269.
- KÂHYA E., A.D. ERDEMİR (2000) *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını.
- MUGİNOV A.M. (1962) *Apisaniye Uygurskih Rukopisey İnstituta Narodov Azii*, Moskva.
- ÖNLER Z. (1986) Hacı Paşa'nın Müntahab-ı Şifa Adlı Eserinde Geçen Bitki Adları Üzerine. *Türk Dili Dergisi*, sayı 413, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.
- ÖNLER Z. (1987) Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılmış İki Tıp Kitabında Yer Alan Sağlık Bilgisi Terimleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1985, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.
- ÖNLER Z. (1988) XIV. ve XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitaplarındaki Bitki Adları Üzerine. *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 52, İstanbul.
- ÖNLER Z. (1990a) XIV. ve XV. Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri. *Journal Of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Volume 14, (Fahir İz Festschrift I. Fahir İz Armağanı I), Harvard.
- ÖNLER Z. (1990b) *Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ I (Giriş - Metin)*. Ankara: Türk Dil

Kurumu Yayını, VII+223 s.

- ÖNLER Z. (1998) XIV. ve XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinin Dili Ve Sözvarlığı. *Kebikeç*, Sayı: 6. Ankara.
- ÖNLER Z. (1999) *Celalüddin Hızır (Hacı Paşa): Müntahab-ı Şifâ II Sözlük*. Simurg Yayını, İstanbul.
- SERTKAYA O.F. (1997) Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış. *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, 4-7/ Eylül/1989* Ankara. (Hazırlayanlar: Azize AKTAŞ YASA-Sevay OKAY ATILGAN, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 349-359.
- TERZİOĞLU A. (1997) Yeni Kaynaklar Işığında Karahanlı Hastane ve Tıp Tarihine Bir Bakış. *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, 4-7/ Eylül/1989* Ankara. (Hazırlayanlar: A. AKTAŞ YASA- S. OKAY ATILGAN, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 359-369.
- TÖREN H., M.B. ZÜLFİKAR-AYDIN (1996) *Çağatayca Bir Tıp Kitabı. 18-20 Eylül 1996-IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, İstanbul.
- UNAT E. K., E. İHSANOĞLU, S. VURAL (2004) *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- UZEL İ. (1991) *Dr. Osman Şevki Uludağ (1889-1964): Beş Buçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.
- UZEL, İ. (1992) *Şerefeddin Sabuncuoğlu: Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye 1-II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- ÜNVER A. S. (1936) *Uygurlarda Tababet VII-XIV asır. (La Medecine chez Les Ouigours)*, (Prof. R. Rahmeti'nin okuduğu Uygurca metinlere göre), İstanbul.

Önal Kaya

Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi. Araştırma alanı Doğu Türk yazı dili ve edebiyatı.

Adres: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. 06530 Sıhhiye-Ankara. Türkiye.

E-posta: okaya@humanity.ankara.edu.tr

Yazı bilgisi :

Alındığı tarih: 5 Temmuz 2006

Yayına kabul edildiği tarih: 17 Ağustos 2006

E-yayın tarihi: 30 Aralık 2006

Çıktı sayfa sayısı: 19

Kaynak sayısı: 29